

forumZFD

Izdanje: 12 ~ 10/2019.

Balkan PERSPECTIVES

Časopis o suočavanju s prošlošću

FOTO: DCK/HLC KOSOVO

Žmurke: Politike traganja za našim Nestalim (osobama)

Napomena: Neki čitaoci mogu biti uznemireni sadržajem ovog broja časopisa Balkan.Perspectives.

SADRŽAJ

03

UVODNI ČLANAK

04

VOX POPULI

06

ČITAV ŽIVOT
PROVEDEN U POTRAZI
ZA NESTALIM

08

BILO JEDNOM, NE
PONOVILO SE

10

IZAZOVI TRAŽENJA
NESTALIH OSOBA U BOSNI I
HERCEGOVINI

12

GROBNICE DALEKO
OD SUDNICE

14

18 GODINA KASNIJE

18

ŽMURKE

20

„NOVO VРЕME“ ZA NESTALE
ŽRTVE SA KOSOVA

22

VESTI I NOVOSTI

UVODNI ČLANAK

Izdanje: 12

Napomena: *Neki čitaoci mogu biti uznemireni sadržajem ovog broja časopisa Balkan.Perspectives.*

DRAGI ČITAOCI I ČITATELJICE

Međunarodni dan nestalih, 30. avgust 2019. godine, nije prošao neprimećeno u zemljama bivše Jugoslavije. Organizovane su šetnje u znak sećanja na preko 10.000 osoba koje se i dalje vode kao nestale u ratovima koji su se doskora vodili na ovim prostorima. Za njihove porodice „nestali“ nije apstraktan pojam, već je duboko ličan, bolan i nerešen. U većini slučajeva nestali se povezuju sa ratnim zločinom, a za mnoge porodice koje još uvek čekaju odgovor potraga za pravdom postaje otudujuće.

Istraživanja ovih slučajeva nestalih osoba bila su obeležena upitnim političkim agendama, nepreciznim metodama identifikovanja, pravnim preprekama, tajnama i mitologijom. Zaoštreni odnosi među vlastima dodatno su otežali napore u skorije vreme. Bosna i Hercegovina, Srbija i Hrvatska potpisale su sporazume o saradnji u potrazi za nestalim osobama, ali su rezultati spori.

***

U ovom broju časopisa Balkan.Perspectives autori kritikuju politike regionala i nedostatak političke volje da se tema nestalih osoba stavi na dnevni red u regionalnim i bilateralnim pregovorima.

Jelena Grujić Zindović izražava zabrinutost u vezi s predavanjem odgovornosti potrage za nestalima državnim institucijama. Političke tenzije su ograničile razmenu informacija među liderima, kao i pristup državnim arhivama i lokacijama od zajedničkog interesa.

Država Kosovo čini veoma malo u pravcu sećanja na žrtve, zapaža u intervjuu Dea Dedi. Izložba posvećena nestaloj i ubijenoj deci u ratu na Kosovu spojila je porodice iz različitih zajednica u zajedničkom bolu. Civilno društvo pritsika državu za osnivanje trajnog muzeja.

***

Zoran Andonov piše o potrazi za pravdom porodica osoba nestalih u vreme konflikta 2001. godine u Severnoj Makedoniji. Nade su splasnute kada je Skupština odbacila slučajeve ratnih zločina usvajanjem Zakona o amnestiji.

Eldar Jahić komentariše kontradikcije u Krivičnom zakonu Bosne i Hercegovine koje onemogućavaju uspešnu potragu za nestalim osobama. Policiji i državnom tužiocu su ruke vezane kada je reč o podsticanju ili zaštiti svedoka koji bi mogli da otkriju lokacije masovnih grobnica. Ovi svedoci su često i sami počinitelji ili saučesnici u ratnim zločinima, i njihovo istupanje bi bilo samoinkrimirajuće.

***

Edin Ramulić smatra da institutima u Bosni i Hercegovini koji su zaduženi za pronalaženje nestalih osoba nedostaje stručnosti i kapaciteta. Ratni zločini su naizgled kolektivni napori, od skrivanja zločina, preko zaštite zločinaca, do širenja dezinformacija u javnosti. Mediji su čak izmišljali postojanje masovne grobnice u blizini Banjaluke, što se i dalje širi u „vestima“.

***

Arsim Gerdžaliu piše o tome kako je neplanirano pokrenuo karijeru u forenzici tokom rata na Kosovu. U proteklih 20 godina najteži deo njegovog posla je bilo javljanje porodicama o pronađenim ostacima njihovih najbližih. Za većinu su te vesti nepodnošljive, a neki odbijaju da ih prihvate.

***

Milica Kostić razmatra promjenjene političke agende koje utiču na potragu za nestalima. Tokom 2001. godine institucije u Srbiji su bile voljne da (internu) ispituju prave ljude, što je dovelo do otkrivanja nekoliko masovnih grobnica. Međutim, tokom istraživanja Haškog tribunala država je izdala narednja za premeštanje tela na druge lokacije u Srbiji u cilju skrivanja dokaza.

Saradnici na 12. broju časopisa Balkan.Perspectives pozivaju države na međusobnu saradnju u pravcu traženja odgovora i pravde za porodice nestalih i uspostavljanja javnih i trajnih spomenika.

Balkan.Perspectives stremi ka isticanju i ohrabrvanju kritičkog mišljenja i konstruktivnih debata o suočavanju s prošlošću. Nadamo se da će vam služiti kao vredan resurs. Svi vaši komentari su veoma dobrodošli.

Srdačan pozdrav,

Vanessa Robinson-Conlon, glavna i odgovorna urednica

KOLIKO JE VAŠA VLADA POSVEĆENA ISTRAŽIVANJU SUDBINA NESTALIH OSOBA?

VOX POPULI

SEVERNA MAKEDONIJA

Ne mogu da se setim da je u poslednjih nekoliko godina vlada spomenula nestale osobe u bilo kom kontekstu, niti da je stavila temu tranzicione pravde na svoju političku agendu. Prepostavljam da to vidi kao nepotrebno otvaranje starih rana. Takođe treba da imamo na umu da političari često prepuštaju temu tranzicione pravde već krvkim multietničkim partijskim koalicijama. **B. V. (36)**

Nažalost, do sada nijedna vlada nije uložila dovoljno napora da otkrije subbine nestalih osoba. Iako je konflikt trajao kratko, ostavio je duboke rane u našem društvu. Ponekad se pitam da li je vlada prosto „zaboravila“ na ove ljude kako bi „održala mir u kući“. Verovatno je to jedan od razloga, ali nedostatak političke volje kod naših lidera i slab kapacitet naših institucija takođe doprinose nemogućnosti pronalaženja rešenja za ovaj problem. Ja se zalažem za multikulturalnu koegzistenciju u društvu, ali takođe smatram da porodice nestalih zaslužuju da znaju istinu. **F. F. (65)**

Ja mislim da je naša država dosta napredovala od kraja konflikta. Gledajući trenutnu situaciju u okolnim zemljama, mislim da smo ovde uspeli da izgradimo multietničko društvo, iako još uvek ima problema. Jedan od problema je nemogućnost rešavanja slučajeva nestalih osoba. Nijedna vlada, uključujući Severnu Makedoniju, nikad se nije ozbiljno bavila ovom temom – možemo samo da se pitamo zašto. Mi nemamo nepristrasne institucije koje bi istraživale šta se zapravo dogodilo. Sve zavisi od političke volje partija, što nije uvek u skladu sa najboljim interesima građana.

I. F. (26)

KOSOVO

Vlasti na Kosovu i u Srbiji nisu zainteresovane da pronađu nestale osobe jer su bile uključene u njihov nestanak. Kada se tela nađu, sledeće pitanje je ko je odgovoran. Ovo je suština problema o kom нико ne govori. Svaka vlada strahuje od pravde jer je na ovaj ili onaj način upletena. **D. B. (35)**

Iako ne znam mnogo o nestalima u ratu, mislim da nije dovoljno učinjeno da se pronađu i identifikuju. Dvadeset godina nakon kraja rata još uvek ima mnogo porodica koje ne znaju ništa o tome gde se njihovi najbliži nalaze. Možda postoji mnogo toga što su vlasti na Kosovu mogle da učine nakon rata. Jedna od stvari koja mi pada na pamet je da je možda tokom dijaloga Kosovo moglo da postavi uslov Srbiji da otkrije lokacije nestalih osoba, kao što je EU uslovjavala Kosovo na razne načine. **J. M. (22)**

Mislim da Srbija zna gde se naši nestali nalaze, ali pošto nemamo dobru komunikaciju sa njima neće da nam kažu. I politički gledano, Srbiji nije u interesu da otkrije više masovnih grobnica jer će onda morati da odgovara za to i da privede pravdi one koji su odgovorni. **A. D. (26)**

BOSNA I HERCEGOVINA

Naše vlade su posvećene pronalaženju grobnica naših nestalih, a u velikom broju slučajeva oni se ne nalaze na jednom mjestu, već na više njih, pošto su tijela premještana s jednih na druge lokacije. Međutim, otkriti šta im se zapravo dogodilo u trenutku kad su nestali već je druga priča. Svaka strana ima svoju interpretaciju perioda između '92. i '95, te je traganje za istinom o konkretnim događajima često umrljano političkim interesima. Djelimično je to zbog toga što su državni službenici, koji bi trebalo da budu nepartijski i nepristrasni, često članovi političke elite. **S. H. (45)**

Moje lično mišljenje je da su absolutno neposvećeni pronalasku nestalih osoba, i čini mi se da je osnovni razlog za to zadržavanje *statusa quo*, koji im dozvoljava da i dalje ostanu na vlasti i da zadovoljavaju samo svoje interese, a ne i interes građana zemlje koju predstavljaju. Dokle god ova stavka ostane otvorena, to jest sve dok se ne pronađu nestale osobe, BiH neće moći krenuti dalje o bilo kojem polju da se radi. Praktično smo zatočenici njihovih interesa. **N. M. (46)**

Prošle su 24 duge godine od kraja rata u Bosni i Hercegovini. Rješavanje pitanja nestalih ključno je u potrazi za istinom i pravdom za civilno društvo i za porodice nestalih. Na duže staze, to je neophodan uslov za održivi mir. U BiH se skoro 7000 ljudi još uvijek vodi kao nestalo, a naša vlada uglavnom priča a malo djeluje. Upravo su pojedinci i porodice nestalih oni koji pokušavaju da pronađu svoje rođake, često plaćajući velike sume novca za informacije o grobnicama, dok su državne institucije uglavnom upletene u političke mreže, broje „sopstvene“ nestale osobe, a zanemaruju oblasti u kojima možda još uvijek ima „tudih“ nestalih. Potrebno je hitno započeti novu eru odgovornosti kako bi se izgradile osnove povjerenja među građanima, kao i između građana i države, pošto ovaj problem neće nestati nakon smrti preživjelih članova porodica. **G. B. (47)**

SRBIJA

O nestalima i stradalima u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, nažalost, zna se malo ili nimalo. Da nije nekoliko nevladinih organizacija koje uporno iznose brojke koristeći se činjenicama i dostupnošću haške arhive, mi ne bismo ni znali koji je to broj i da je za većinu stradalih još nepoznato gde su ubijeni. O ovome se najviše govori kada su važne godišnjice, ali pre i posle – ne. Razne državne komisije i slična tela uopšte se ne bave ovim pitanjem na pravi način, sve je samo populistički pristup i uvek ista priča da će svi biti pronađeni i da će biti utvrđen njihov tačan broj. Od toga ništa sve ove godine i to govori o odnosu države prema nestalim i uopšte celokupnoj odgovornosti prema važnim pitanjima iz prošlosti. **R. I. (54)**

Nezainteresovanost vladinih i državnih institucija kada je reč o nestalim licima iz godine u godinu sve je gora i gora. Država Srbija uopšte ne brine da reši i iznese javnosti koliko lica je stradalo u ratovima devedesetih. Gde se nalaze tela stradalih, koliko ih je stradalo – mi od njih ne možemo saznati, a smatram da veoma dobro znaju sve to. Srbija ima sve manje suđenja za ratne zločine, što je još jedan pokazatelj odnosa prema nestalima. Tužilaštvo za ratne zločine, umesto da se bavi ovim ozbiljnim pitanjem na profesionalan način, sve više se trudi da anulira suđenja i time pokaže da nestali ne postoje. **S. P. (40)**

Pripadam mlađoj generaciji i ratova se ne sećam. Dosta sam saznao zahvaljujući roditeljima, a posle sam se i sam zainteresovao. Mnogo sam istraživao, gledao razne inserte na YouTube kanalu, nisam mogao da verujem kroz šta su sve ljudi prošli. Stradanja, stradanja i stradanja na svim teritorijama. Skoro sam slušao na televiziji neke izveštaje o nestalim licima. Kada sam se malo više uđubio, primetio sam da podaci koje su izneli kao zvanične uopšte nisu tačni. Institucije koje treba da se bave ovom tematikom uopšte nemaju saznanja koliko je ljudi stradalo u ratovima. Šokirale su me masovne grobnice, sama pomisao da postoje užasna je, a o njima niko nikada iz vlasti nije govorio. **I. S. (29)**

ČITAV ŽIVOT PROVEDEN U POTRAZI ZA NESTALIM

ARSIM GERDŽALIU

Odlučio sam da upišem studije forenzike u Prištini 1994. godine, ne sluteći da će proživeti rat. Od 1984. godine Kosovo je trpeло сурове i nasilne mere od Srbije, a Albanci su bili isključeni iz javnih institucija, uključujući škole i fakultete. Studenti i đaci su pohađali paralelni obrazovni sistem, u privatnim kućama i uz pomoć slajdova. Ovo je trajalo do 1999. godine.

NATO bombardovanje je počelo 24. marta 1999. godine. Sedeli smo zaključani u stanovima 79 dana.

Jednog dana u junu 1999. godine pogledao sam kroz prozor i video vojнике kako nam se približavaju. To su bili pripadnici KFOR-a, Gurke britanske vojske. Izašao sam pred njih. Dao sam im vodu – stigli su peške iz Makedonije. Te noći su spavali ispred naših stanova, na zemlji, u vrećama za spavanje. Sutradan su napustili Prištinu. Pratio sam ih dok su se kretali u pravcu sela Ljukare, ka frontu.

Dok smo išli, sa desne strane puta video sam tela. Bila su u stanju raspadanja. Videli smo plitke grobove, iskopane po takо kratkom postupku da su iz nekih od njih virili delovi tela. Sa leve strane puta smo naišli na garažu koju je koristila srpska policija. Unutra se nalazila kružna testera, a posvuda je bilo krvi. Mogli smo samo da zamislimo šta se tamo dogodilo. Sećam se i neke češke televizijske ekipе na licu mesta, pokušavali su da nas intervjuju. Zaobišao sam ih.

• • •

Nazad u Prištini, konačno smo mogli da se vratimo na posao u Institutu za forenzu. Ljudi su počeli da pristižu u velikom broju. Porodice su dolazile svakog dana – po pet do deset članova porodice odjednom – da se raspituju o svojim nestalim rođacima. To je bio početak emotivnog odnosa sa porodicama i rođacima, naročito sa onima koji nisu želeli da prihvate da njihovi najdraži više nisu živi, čak i nakon što su

bili identifikovani.

Držali smo tela u podrumu Instituta. Kad bi mediji spomenuli novootkrivenu grobnicu, sledećeg dana bi se pojavile stotine ljudi.

Nakon što su otkrivene grobnice u Batajnici, Petlovom Selu i kod jezera Perućac jedna porodica me je zamolila da odem u Srbiju. Bilo je teško reći im ne, ali je bilo još teže zaputiti se ka Srbiji znajući da je 40 članova moje porodice ubijeno u masakru u selu Studime. Za svega sat vremena, 2. maja 1999. godine, 117 civila – dece, žena, muškaraca i starih ljudi – nasilno je ubijeno u selu Studime.

Posetio sam Srbiju 255 puta u poslednjih 20 godina, da istražim sumnjiće lokacije, otkrijem grobnice, i sastanem se sa radnom grupom koja se bavi nestalima. Obavio sam 22 prevoza tela iz Batajnice i Petlovaog Sela, i vratio više od 1000 džakova posmrtnih ostataka na Kosovo.

Srbija je 2006. godine zvanično potvrdila da u Srbiji nema živih nestalih ljudi sa Kosova.

Neke porodice su odbile da poveruju u to. Odbijale su da daju uzorke krvi za DNK analizu. Bilo je teško komunicirati sa njima. Bili su ubedeni da su im rođaci i dalje živi u tajnim zatvorima u Srbiji. Ovo ubeđenje i dalje pothranjuju posrednici – agenti patnje – koji daju lažnu nadu porodicama, prenoseći im „poruke“ od njihovih nestalih rođaka.

Sada već većina članova porodica počinje da veruje da im

Foto: Arsim Gerdžaliu

**"Bilo je teško
reći im ne, ali
je bilo još teže
zaputiti se ka
Srbiji znajući da
je 40 članova
moje porodice
ubijeno u
masakru u selu
Studime."**

rođaci više nisu živi. Oni se „raduju“ kad se ostaci vrate. Čekali su 20 godina. Umorni su od svega. Oni se „raduju“, jer mnogi drugi još uvek čekaju, mnogi se plaše da će umreti pre nego što sahrane svoje sinove, braću, očeve, majke, sestre, čerke, rođake, bake, deke...

Tokom prethodnih 20 godina posetio sam 22 udruženja porodica nestalih i njihove članove.

Komunicirali smo sa 8000 porodica.

Reći porodicama da smo našli njihove najbliže, ali mrtve, najteže je. Nakon toliko čekanja, iščekivanja i nade sve emocije – koje su se nakupile u prethodnih 20 godina – prosto puknu. Mi smo glasnici, mi se suočavamo sa njihovim reakcijama. Mi slušamo. Posle 20 minuta oni nas ljube.

• • •

Potraga za nestalim osobama je komplikovana. Pored Instituta za forenziku, mnoge međunarodne organizacije bile su uključene u pronaalaženje i identifikovanje nestalih osoba, uključujući i Kancelariju za nestale osobe i forenziku (*Office on Missing Persons and Forensics – OMPF*), Privremenu administrativnu misiju Ujedinjenih nacija na Kosovu (*UN Mission in Kosovo – UNMIK*), Međunarodnu komisiju za nestala lica (*International Commission for Missing Persons – ICMP*) i Euleks (*EULEX*), između ostalih.

Neposredno nakon rata nije bilo centralizovanog sistema. Navodne nevladine organizacije su još više otežavale proces jer su isle od sela do sela i od porodica sakupljale informacije, fotografije i druge predmete koji su pripadali nestalima. Kad bismo mi kasnije došli po iste, rekli bi nam da su „to već dali“. Kome? Mi još uvek ne znamo ko su te „nevladine organizacije“ niti gde se ti svi predmeti nalaze.

• • •

Sada smo suočeni sa „krajem“ procesa.

Tribunal je zatvorio preko 4000 slučajeva uz pomoć „klasičnog modela“, koji ne počiva na DNK analizi. Porodice su identifikovale tela isključivo neposrednim posmatranjem. Oko 300 ih je do sada sahranjeno. Možda su bili pogrešno identifikovani.

U mrtvačnici još uvek imamo preko 300 posmrtnih ostataka čiji se DNK ne poklapa sa uzorcima krvi koje su članovi porodica nestalih osoba obezbedili.

Da sve uradimo kako treba, morali bismo da počnemo ispočetka.

Mnogo nas posla čeka.

Dr Arsim Gerdžaliu je direktor Instituta za forenziku na Kosovu. Njegova karijera, koja je počela pre poslednjeg rata na Kosovu, duga je 20 godina.

BILO JEDNOM, NE PONOVILO SE:

Sećanje na nestalu i ubijenu decu iz rata na Kosovu

Intervju sa Deom Dedi

Izložba *Bilo Jednom, Ne Ponovilo Se* postavljena je u Dokumentacionom centru Kosova (DCK) u Prištini. DCK je projekat Fonda za humanitarno pravo na Kosovu, lokalne organizacije koja se bavi prikupljanjem podataka o kršenju ljudskih prava od 1997. godine. Centar je osnovan 2017. godine. DCK je prostor namenjen za edukaciju i izložbe, nastao sa ciljem uključivanja javnosti u istraživanja i rezultate rada Fonda za humanitarno pravo, i služi kao pristupačan izvor za učenje o tranzicionoj pravdi.

Kako je nastao projekat „Bilo Jednom, Ne Ponovilo Se“?

Vrlo malo je učinjeno u pravcu memorijalizacije prošlosti na Kosovu. Država nije dala prioritet komemoraciji civilnih žrtava rata. Naročito je zabrinjavajuće to što je najosetljivija tema, stradanje dece, bila najviše zanemarena. Do danas ne postoji nijedan simboličan dan za komemoraciju ove kategorije žrtava.

Dugi niz godina Fond za humanitarno pravo (*Humanitarian Law Center*) prikuplja informacije o žrtvama ratnih zločina, stradalim vojnicima i onima koji su oteti i nestali na Kosovu pre i tokom rata. Oni su rezultate ovog dugogodišnjeg istraživanja objavili u knjizi *Kosovska knjiga pamćenja*, koja služi kao komemoracija žrtvama rata na Kosovu tokom 1998. godine. Knjiga sadrži kratak, personalizovani narativ o svakoj osobi, kako bi oživelala sećanja na ljude koji su često umesto imena imali samo broj.

Ogroman broj stradale dece, u odnosu na celokupan broj žrtava na Kosovu, naveo nas je da pokrenemo ovaj projekat. U ratu na Kosovu ubijeno je 1024 dece, a 109 ih je i dalje nestalo. Imali smo potrebu da komemorišemo ove mlade žrtve. Svi se slažu da su ova deca bila žrtve. Tu nema spora, kidnapovanje i ubijanje dece je zločin. Mi želimo da ispričamo njihove priče.

Koji je bio proces prikupljanja predmeta i priča te dece?

Koristeći se podacima koje smo sakupljali godinama unazad,

počeli smo da kontaktiramo porodice i da im tražimo predmete, priče i fotografije. Međutim, kad smo stupili u kontakt sa porodicama, otkrili smo da većina njih nema nikakve predmete, jer je većina kuća spaljena. Neke porodice nisu imale ni fotografiju svoje dece.

Porodice su pokazivale veoma veliku volju za saradnjom – čak i one koje više nisu imale ništa što je pripadalo njihovoj deci. Podržavale su tu ideju i želete da se njihove priče čuju. Sve porodice su bile voljne da doprinesu projektu i sarađuju pošto je to bio prvi put da se priče i sećanje na njihovu decu iznosi u javnost.

Šta ste uključili u izložbu?

Od ukupno 1133 ubijene ili nestale dece 100 ih je bilo iz nealbanskih zajednica, od kojih je 50 pripadalo srpskoj zajednici. Uzveši u obzir prostor kojim raspolaćemo, radili smo sa onim što imamo kako bismo stvorili izložbeni prostor i skupili dvadesetak različitih predmeta i neke fotografije ubijene ili nestale dece iz različitih delova Kosova. Izložili smo ih uz njihove priče. Većina dece pripada albanskoj zajednici. Dva predmeta su pripadala bratu i sestri iz srpske zajednice. Pronalaženje porodica iz srpskih i nealbanskih zajednica je bilo naročito teško jer su mnoge od njih napustile Kosovo. Mi nastavljamo da tražimo porodice jer želimo da uključimo što je moguće više priča koje moraju da se ispričaju.

Kako su porodice reagovale na izložbu?

Porodice su bile izuzetno kooperativne u ovom projektu. Ova izložba nastala je na osnovu volje da rade sa FHP i podele svoje priče. Takođe, videli smo kako tuga ujedinjuje različite zajednice. To je snažan simbol pomirenja. Porodicama je drago što se njihova deca sećaju zajedno sa decom iz drugih zajednica. I njihovi roditelji su takođe imali priliku da se sretnu i povežu. Na otvaranju je bilo mnogo posetilaca, čime je pokazano veliko interesovanje šire javnosti, organizacija civilnog društva, međunarodne zajednice i medija.

Foto: Majlinda Hoxha, 'Bilo Jednom, Ne Po novilo Se', DCK

Tokom otvaranja izložbe svaka porodica odvela je druge porodice do predmeta i fotografija svoje dece. Razgovarali su i razmenjivali priče. Sve je bilo emotivno, dirljivo, prisutni su se grlili, postojala je interakcija svih, i koji su bili i koji nisu bili uključeni. Ceo ambijent bio je ispunjen atmosferom velike tuge i zahvalnosti.

Kakav je bio uticaj izložbe na publiku?

Naš cilj je bio da se fokusiramo na živote dece kada smo te priče iznosili. Izložba je posetiocima pružila osećaj svakodnevice dece, koja su uglavnom imala priče bezbrižnog detinjstva, koje nas podsećaju na naše detinjstvo.

A potom smo predstavili načine na koje su ova deca izgubila život.

Izložba je imala veliki uticaj na posetioce jer su mogli da se identifikuju sa pričama, da se povežu i da osete empatiju prema žrtvama. Odlaze sa izložbe sa većim razumevanjem onoga što se dogodilo tokom rata na Kosovu.

Na fotografijama nema prikazanog nasilja, pa je izložba dostupna svim generacijama koje žele da je posete. Naročito je roditeljima ova izložba korisna za razgovor o prošlosti sa svojom decom i svemu što se dogodalo na Kosovu tokom rata.

Kakvi su vam planovi za ovu izložbu u budućnosti?

Nameru nam je da nađemo još priča i da proširimo izložbu. Sve je veći broj porodica koje se javljaju Centru u želji da sa nama podele svoje priče, a mi želimo da napravimo prostor za sve njih.

Voleli bismo da ovu izložbu predstavimo i u gradovima u regionu, te da na taj način ohrabrimo i druge porodice da se uključe.

Trenutno radimo u pravcu stvaranja trajnog prostora za izložbu, što i porodice podržavaju. Međutim, za to će nam biti neophodna podrška državnih institucija.

Dea Dedi je menadžerka Dokumentacionog centra Kosova (DCK), projekta Fonda za humanitarno pravo na Kosovu. DCK, otvoren 2017. godine, služi kao centralizovana baza podataka, gde građani mogu da traže podatke vezane za tranzicionu pravdu i suočavanje sa prošlošću na Kosovu. Takođe igra ključnu ulogu za širenje dometa Fonda za humanitarno pravo i njihove informacije i aktivnosti, i kao utočište za kolektivno sećanje zasnovano na činjenicama.

IZAZOVI TRAŽENJA NESTALIH OSOBA U BOSNI I HERCEGOVINI

ELDAR JAHIĆ

Tokom rata u Bosni i Hercegovini nestalo je oko 35 hiljada osoba, od kojih su većina bili civilni ili vojnici koji su stradali nakon zarobljavanja kao žrtve ratnih zločina. Od kraja rata institucije BiH uspjele su pronaći i identificirati blizu 28 hiljada osoba pružajući porodicama odgovore o okolnostima nestanka, uzroku smrти i mjestu ukopa njihovog srodnika te prepustajući pravosuđu da procesuira odgovorne za njihov nestanak i nasilnu smrt. Bez obzira na rezultat od 80 posto pronađenih i identificiranih, prema podacima Instituta za nestale osobe na teritoriji BiH još uvijek se traga za oko sedam hiljada osoba. Porodice ne mogu pronaći svoj smiraj sve dok smiraj ne pronađu posmrtni ostaci njihovih srodnika rasuti po masovnim grobnicama širom zemlje. I dok porodice polako gube nadu zarobljene između iščekivanja i stvarnosti, institucije zadužene za traženje nestalih sve teže dolaze do informacija koje bi ih dovele do lokacija masovnih grobnica.

Svjedoka je svakim danom sve manje ili su nedostupni institucijama BiH, njihove informacije su često namjerno ili nemamjerno pogrešne, materijalna dokumentacija nedostupna, a institucije troše stotine hiljada maraka provjeravajući svaki trag.

Bez obzira na prednosti Zakona o nestalim osobama, koji predstavlja jedan od prvih takve vrste u svijetu, on sadrži određena ograničenja koja onemogućavaju efikasnije traženje nestalih. Prije svega mislim na „skromna“ ovlaštenja data istražiteljima Instituta koji rade na traženju nestalih osoba. Naime, u nedostatku širih ovlaštenja (policijskih i sl.), istražitelji se, u razgovoru s potencijalnim svjedocima, moraju oslanjati na njihovu dobru volju i spremnost na saradnju jer takvi svjedoci, bez obzira na to koliko važne informacije posjedovali, nemaju nikakvu obavezu niti zakonsku dužnost

da svoja saznanja podijele s istražiteljima Instituta. Pritom se uglavnom radi o bageristima, vozačima kamiona, direktnim izvršiocima ili drugim osobama koje su na različite načine bile uključene u zločin i koje izbjegavaju svaki razgovor o tim događajima. Rijetko se dešavao da je masovna grobnica pronađena zahvaljujući svjedoku koji je vođen ljudskim motivima dobrovoljno pristupio institucijama s namjerom da pomogne.

Drugo ograničenje koje prepoznajem kao prepreku u efikasnijem traganju za nestalim osobama je član 231.a) Krivičnog zakona BiH, a koji glasi: **Ko zna mjesto gdje se nalazi masovna grobnica, pa to ne prijavi, kaznit će se kaznom zatvora do tri godine**, a cijom inkriminacijom je ograničen prostor za postupanje ovlaštenih službenih osoba SIPA-e i Tužilaštva BiH. Iako je zakonodavac imao najbolju namjeru, a to je da podstakne veći broj svjedoka na prijavljivanje masovnih grobnica, u praksi se to pokazalo kao problematično. S jedne strane, nije zabilježen nijedan slučaj da je neko osuđen za ovo krivično djelo jer je veoma teško dokazati nečije „znanje“ a da pritom nije saučesnik u samom ratnom zločinu, dok s druge strane navedena inkriminacija spriječava ovlaštene službene osobe policijskih agencija i Tužilaštva da ostvaruju kontakt s osobama koje bi uz određenu novčanu naknadu pomogle u otkrivanju masovnih grobnica. Samim tim ove institucije nemaju predviđen fond za nagrade u svom budžetu za ovakve svjedoke/saradnike, dok druge institucije ili pojedinci koji nude novčanu nagradu formalno-pravno sklapaju sporazum sa „izvršiocem“ navedenog krivičnog djela.

Međutim, i pored ovih ograničenja postoji prostor za unapređenje procesa traženja nestalih. Preostalo vrijeme

moramo iskoristiti da resurse usmjerimo u pravcu otkrivanja istine i pronalaska sedam hiljada osoba. S tim ciljem moramo se vratiti na početak i posvetiti – ANALITICI. Za svaku nestalu osobu moramo utvrditi tačan/približan datum nestanka, odnosno okolnosti pod kojima je posljednji put viđena, i tu je pomoć porodica neprocjenjiva. Obično su porodice te koje su posljednji put vidjele svoje bližnje i imaju veoma korisna saznanja. Nakon toga moguće je grupisati nestale osobe prema području, datumu, okolnostima pod kojim su „nestale“, kao i drugim kriterijima od značaja za njihovo traženje (spol, dob, svojstvo itd.). Otvaranjem ratnih arhiva i analizom sudskih presuda moguće je utvrditi okolnosti koje su prethodile nestanku ovih osoba. Osim toga, neophodno je utvrditi okolnosti i datum nestanka osoba sa istog područja koje su u međuvremenu pronađene i identificirane. Ove informacije će pomoći u utvrđivanju *modusa operandi*, odnosno korištenja određenog obrasca na određenom području. U praksi se često dešavalo da smo masovne grobnice pronalazili u „blizini“ ranije ekshumiranih grobnica vezanih za isto područje i vremenski period. Tek tada možemo analizirati i odrediti svojstvo i ulogu osoba koje bi morale „znati“ lokacije masovne grobnice i prema tome planirati saslušanja svjedoka. Pritom moramo pripremiti i prilikom saslušanja koristiti materijalnu dokumentaciju za kritični period (ratni raspored, radni nalog za vozilo/mašinu, trebovanje goriva i sl.).

Eldar Jabić, istražitelj Tužilaštva BiH, diplomirani kriminolog i magistar pravnih nauka. Radio je kao voditelj različitih projekata iz oblasti tranzicijske pravde i suočavanja s prošlošću u Istraživačko-dokumentacionom centru u Sarajevu. Od 2010. godine zaposlen je u Tužilaštvu BiH, gdje je radio na poslovima analitičara a zatim i istražitelja u Odjelu za ratne zločine. Više godina radio je na istragama ratnih zločina i pronalasku grobnica na području Prijedora, dok posljednjih pet godina radi na istragama događaja i procesuiranju odgovornih za genocid u Srebrenici. Radeći na ekshumacijama masovnih grobnica kao ovlašteno lice Tužilaštva BiH, pomogao je u pronalasku više grobnica i ekshumaciji i identifikaciji nekoliko stotina osoba. Među grobnicama na kojima je radio između ostalih su Tomašica i Jakarina kosa u Prijedoru, a Branjevo i Kozluk na području Zvornika, gdje su ekshumirane žrtve iz Srebrenice ubijene u julu 1995. godine.

GROBNICE DALEKO OD SUDNICE

EDIN RAMULIĆ

Ništa nas ne podsjeti na rat kao prizori iz tek otvorene grobnice s posmrtnim ljudskim ostacima koji se pomaljaju iz slojeva zemlje i šljunka. Masovne grobnice su mesta našeg suočenja sa smrću i strašnije su od bilo kakvog živog svjedočenja ili dokumentarnog prikaza. Jezovitije od groblja jer nam pružaju intimu da vidimo ljudsko tijelo u fazi raspadanja i skelete. Masovne grobnice su temelj svakog ovdašnjeg nacionalnog narativa i političke kampanje koja žudi da ocrni neprijatelja.

Svojevrsni je paradoks da postojanje masovnih grobnica za posljedicu ima i jednu korisnu dimenziju u procesu traganja za nestalim osobama. Da su oni koji su vršili masovna pogubljenja na „osvojenoj“ teritoriji izabrali neki drugi metod za uklanjanje tijela, teško da bi se ikada rasvijetlila sudbina većine do sada identifikovanih nesretnika. Tijela su mogli spaljivati, kao što su to činili nacisti u holokaustu, a na raspolaganju su imali još i industrijska postrojenja, kiseline, mlinove, prese, talionice... Na svu sreću, izabrali su najjeftiniji metod – masovnu grobnicu.

Računali su da to što skrivaju nikad niko neće tražiti, pa su bili nemarni, kopali grobnice u blizini saobraćajnica i ostavljali mnogo svjedoka i tragova. Oni koji su počinili masovna ubistva uglavnom nisu imali obavezu da ta tijela kasnije pokopavaju. Takozvane asanacije terena vršili su ljudi iz civilne zaštite, radnih vodova, lokalna građevinska, komunalna i transportna preduzeća, nekad i vatrogasci, a sve te radnje osiguravali su policajci, rjeđe vojnici. Te ljudi svih ovih godina niko nije pitao šta su radili i gdje su sakrivali tijela. Nije ih imao ko pitati.

Winston Churchill je davno rekao da ako ne želiš da se neki problem riješi onda formiraj komisiju. Vlasti u Bosni i Hercegovini uradile su upravo to, za rješavanje sudbine preko 35.000 nestalih ljudi formirali su ne jednu, nego tri nacionalne komisije. Sve skupa manje od 40 ljudi, a od toga nijedna osoba sa stručnim znanjem – vještak sudske medicine, antropolog, ili kriminalista. Potom su te komisije prepakovane u Institut za nestale osobe BiH, koji trenutno ima 19 istražitelja. Oni bi trebali rasvijetliti sudbinu više od

sedam hiljada ljudi, koliko ih se još traži, a nemaju nikakva službena ovlaštenja da obavljaju informativne razgovore na terenu i vode istrage. Takva ovlaštenja imaju službenici policijskih agencija, koji jedini imaju stvarne kapacitete, pa i zakonsku obavezu, ali oni niti vode takve istrage niti to od njih neko očekuje. Po nekoj apsurdnoj logici službenici policije osiguravaju ekshumacije, vrše vještačenja, učestvuju u identifikaciji tijela, ali tamo gdje su najpotrebniji, u prikupljanju informacija o novim lokalitetima grobnica, nisu uključeni.

Paradoks nalazimo i u pristupu pravosuđa – do sada su pronađene stotine masovnih i na hiljadu grupnih i pojedinačnih grobnica a da nijedna odgovorna osoba za njihov nastanak nije osuđena. Nikada nije utvrđena precizna evidencija nestalih osoba. Svako razuman bi prvo uradio neki popis kako bi se uopšte znalo koga i gdje treba tražiti. Ne, ovdje se od početka tragalo za masovnim grobnicama i tijelima, pa kad se završi identifikacija onda će se ta osoba i evidentirati. Rezultat toga su stotine tijela koja leže po kosturnicama a da se ne zna njihov identitet.

Zahvaljujući prije svega postojanju masovnih grobnica, vlasti u Bosni i Hercegovini se mogu pohvaliti da su imale relativno dobre rezultate u rješavanju pitanja nestalih osoba. Ali bez Međunarodne komisije za nestale osobe, koja je otvorila laboratoriјe za identifikaciju putem DNA metode, masovne grobnice bi postale masovne kosturnice ili N. N. groblja i mezarja, a ne identifikovane i napokon evidentirane nestale osobe.

Ništa kao masovne grobnice ne doprinosi kolektivizaciji žrtava. Postane jedino bitno koje je nacije i vjere ta žrtva, a ne to da li je nekome otac, brat ili kći, da li je bio dobar fudbaler ili pravnica. Ljudi postanu brojevi u bizarnom nadmetanju. Masovnu grobnicu Tomašića kod Prijedora su tako, s pronađenih 435 tijela, proglašili „najvećom u Evropi nakon Drugog svjetskog rata“ iako je u grobnici Crni vrh kod Zvornika 2003. godine ekshumirano 628 tijela. Ali ni ta grobnica nije najveća na prostoru bivše Jugoslavije. Najveća je pronađena u Batajnici pored Beograda, gdje je ekshumirano 705 tijela. Javnost obično ne pamti niti jedno ime.

Koliko je javnost zapravo oguglala na postojanje masovnih grobnica ilustrira jedna skoro pa nevjerovatna činjenica. Agencija Anadolija¹ je 2012. godine objavila informaciju

u kojoj stoji: „Međunarodni sud pravde navodi da je u blizini logora Manjača pronađena masovna grobnica sa 540 leševa, koji su vjerovatno iz Manjače.“ Svi relevantniji mediji iz Federacije BiH, uključujući i javne servise, kao i neke ozbiljnije regionalne televizije, redovno prenose tu rečenicu u dane komemoracije na Manjači. Stvar je u tome da takva masovna grobnica nikad nije otkrivena na tom području. Međunarodni sud pravde nije imao ništa s tim. Jedna agencija je izmislila grobnicu veću od Tomašice na teritoriji grada Banja Luka i to godinama prolazi kao vijest. Niko se ne pita ko su ti ljudi, ko su im porodice, gdje su pokopani? Šute u logoraškim udruženjima koja organizuju komemoraciju, ne progovaraju državni službenici, koji tu grobnicu nisu ekshumirali jer ne postoji, a možda najneobičnija šutnja dolazi iz Banje Luke, jer je ta izmišljena grobnica smještena u njihov grad.

Masovne grobnice uvjek su posljedica udruženog zločinačkog poduhvata u koji je moralo biti uključeno više ljudi. Njihovo otkrivanje ili skrivanje u našem zavičaju je krajnje uznemirujuća i alarmantna pojava. Pogotovo kad se zna da su ljudi koji su stvarali masovne grobnice uglavnom na slobodi. Dosadašnji humanitarni pristup – da se tijela pronađu, identifikuju i ponovo pokopaju – nije dovoljan. Priča o masovnim grobnicama treba da se završi u sudnici, a ne pod zemljom.

Edin Ramulić, aktivista za ljudska prava iz Prijedora. Nekadašnji je novinar i urednik tri izdanja knjige nestalih Ni krivi, ni dužni. Pružanje podrške svjedocima i žrtvama ratnih zločina te prikupljanje informacija o nestalim osobama njegova je stalna preokupacija. U svom radu nastoji doprinijeti procesima izgradnje kulture sjećanja i suočavanja s prošlošću. Predsjednik je Fondacije za izgradnju kulture sjećanja u Prijedoru i trenutno angažiran na uspostavi centra za dokumentiranje i informisanje u tom gradu.

1 Izvor: https://www.aa.com.tr/ba/arhiva/obilje%C5%BEeno-20-godina-od-zatvaranja-logora-manja%C4%8Da/355520?fbclid=IwAR3LjW_v1wtN1v-NOirMXKQIKF63dMI-mj-QW5ijoZcfJt9XM0biJIMlqfA

18 GODINA KASNIJE

Slučajevi
otetih
Makedonaca
i **Albanaca**
tokom
konflikta
2001. godine
u Makedoniji
ostaju
nerešeni

ZORAN ANDONOV

Prošlo je 18 godina otkako je moj otac, Krsto, otet i ubijen. Duša me zaboli svaki put kad se setim šta se dogodilo 24. jula 2001. godine. Kažu da vreme leći sve, možda jeste tako, ali za moju porodicu i mene bol je sveprisutan, naročito kad znamo da odgovorni zločinci još uvek nisu pronađeni i kažnjeni, kaže Vojo Gogovski iz Nuproštena, naselja blizu Tetova.

Konflikt u Makedoniji između Oslobođilačke nacionalne armije (ONA), paravojne organizacije albanskih pobunjenika, i Armije Republike Makedonije počeo je u Tetovu 14. marta 2001. godine.

Situacija je počela da se pogoršava u okolini Nuproštena 23. jula uveče, i makedonsko stanovništvo je evakuisano u susedno selo Ratae. Moja porodica je bila među njima. Sledeceg dana je moj otac, veoma zabrinut za našu kuću i imanje u Nuproštenu, rekao: „Idem kući. Sve što sam stekao u životu je tamo.

Nikome ništa loše nisam učinio i nema razloga da se ikoga plašim.“ Oko 17:30 nas je pozvao telefonom da nam kaže da je dobro i da ne brinemo. To je bio poslednji put da nas je pozvao. Prema informacijama koje smo kasnije dobili, mog oca, Krsta Gogovskog, oteli su 24. jula 2001. godine iz naše kuće uniformisani članovi ONA-e. Još uvek ne znamo šta mu se zapravo dogodilo tog dana, nastavlja Vojo Gogovski.

Slične su sudbine i drugih Makedonaca koji su bili oteti tokom jula i avgusta 2001. godine. Neki su oteti iz svojih domova, ili dok su radili na poljima, u Tetovu i okolnim selima. U nekim slučajevima niko ne može da kaže šta se dogodilo. Prosto su nestali.

Prema zvaničnim državnim podacima, 12 muškaraca

makedonskog porekla oteto je iz okoline Tetova tokom jula i avgusta 2001. godine. Posmrtni ostaci Krsta Gogovskog (rođen 1934), Vaska Mihajlovskog (1963), Dimitrija Dimkovskog (1941) i Simeona Jakimovskog (1941) pronađeni su u masovnoj grobnici blizu sela Treboš. Sudbine Andra Ristovskog (1967), Cvetka Mihajlovskog (1949), Bobana Jevtimovskog (1972), Vaska Trajčevskog (1953), Ilka Trajčevskog (1953), Đoka Sinadinovskog (1954), Boška Dimitrijevskog (1945) i Slavka Dimitrijevskog (1952) još uvek su nepoznate, a pretpostavlja se da su i oni bili oteti i ubijeni.

Konflikt je završen potpisivanjem Ohridskog sporazuma 13. avgusta 2001. godine. Nekoliko meseci kasnije, u oktobru 2001. godine, makedonske bezbednosne snage su ekshumirale masovnu grobnicu u okolini sela Treboš za koju se smatralo da sadrži tela nestalih osoba. Kada su forenzički timovi stigli na lokaciju, ispostavilo se da su tela ranije iskopana kako bi se uklonili dokazi o zločinu. Međutim, forenzički timovi su uspeli da iskopaju skoro netaknuto telo

jedne osobe i delimične ostatke tri osobe iz te grobnice. U laboratoriji Makedonske akademije nauka i umetnosti sprovedene su DNK analize kako bi se utvrdio identitet pojedinaca pronađenih u Trebošu. Iako je Institut za forenzičku medicinu utvrdio da su rezultati 99 odsto tačni, porodice nestalih nisu prihvatile rezultate. Ostaci su potom poslati u BiH, u Institut u Tuzli, gde su rezultati DNK analize potvrđeni. Međutim, uprkos tome, porodice su odbile da prihvate i sahrane posmrtnе ostatke.

Videla sam ostatke mog muža Dimitrija, ali je samo 30 odsto njegovih kostiju pronađeno. Ostali delovi tela nedostaju. Pa šta da radim? Da imam sahranu za nekoliko kostiju moga muža? Šta ako, nakon što ga sahranimo, budu otkriveni drugi delovi njegovog tela? Hoćemo li imati još jednu sahranu? Koliko sahrana treba da imamo – jednu, dve, pet? To bi bila ogromna trauma za moju porodicu nakon svega što smo preživeli, rekla je Vena Dimovska, supruga kidnapovanog i ubijenog Dimitrija Dimovskog, sa gorčinom u glasu.

Porodica Voja Gogovskog je godinama odbijala da preuzme posmrtnе ostatke Krsta Gogovskog.

Telo mog oca je pronađeno na samom dnu masovne grobnice u Trebošu, tako da kad su kriminalci iskopali grobnicu nisu stigli do njegovog tela. Međutim, jako dugo nismo želeli da kupujemo ostatke, uglavnom zbog moje majke. Do kraja života je verovala da joj je muž živ i da će joj se vratiti. Organizovali smo očevu sahranu prošle godine, nakon majčine smrti, objašnjava Vojo Gogovski.

U Neproštenu je izgrađen memorijalni park 2014. godine, posvećen žrtvama konflikta 2001. Krsto Gogovski i Vasko Mihajlovski su sahranjeni u seoskom groblju u Neproštenu, sedamnaest godina nakon što su pronađeni njihovi posmrtni ostaci. Nekoliko kostiju Simeona Jakimovskog i Dimitrija Dimovskog, nađenih pre 18 godina, 2001, i dalje je u mrtvačnici Instituta za forenzičku medicinu u Skoplju.

Iskopavanja su vršena u okolini Neproštena, nekoliko godina nakon konflikta, ali bez rezultata. Od tada vlasti ne sprovode potrage za telima osmorice još uvek nestalih Makedonaca. Porodice nestalih vode veoma dugu bitku sa državnim institucijama kako bi otkrile sudbine svojih najблиžih. Još uvek traže odgovore od policije, vojske, političara i stranih zvaničnika koji su živeli u Makedoniji tokom konflikta, ali niko im ne pruža informacije.

**"Šta ako, nakon
što ga sahranimo,
budu otkriveni
drugi delovi
njegovog tela?
Hoćemo li
imati još jednu
sahrana? Koliko
sahrana treba da
imamo – jednu,
dve, pet...?"**

Ne postoji osoba u ovoj državi sa kojom nismo razgovarali. Svađali smo se, plakali, molili. Razgovarali smo sa tadašnjim predsednikom Borisom Trajkovskim i njegovim asistentom Stevom Pendarovskim, koji je sada predsednik države, sa vođama Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije — Demokratske partije za makedonsko nacionalno jedinstvo (UMRO — DPMNJ, m.kd. VMRO — DPMNE), Socijaldemokratskog saveza (SDSM) i sa albanskim partijskim vođama, ali nismo dobili odgovore, priseća se Vena Dimovska, vidno potresena.

Porodice nestalih Makedonaca pokušale su da traže pravdu preko sudova. To je bio dug i težak proces. Prvi pravni poraz za porodice dogodio se 2002. godine, kada je Skupština usvojila Zakon o amnestiji, kojim se opričta krvica svim etničkim Albancima, nekadašnjim paravojnim borcima (ONA), koji su se borili protiv makedonskih bezbednosnih snaga 2001. godine. Drugi, i najveći poraz dogodio se u julu 2011. godine, tačno 10 godina od nestanaka i ubistava. Skupština Makedonije usvojila je autentično tumačenje člana 1. Zakona o amnestiji, glasajući da se odbace slučajevi četiri ratna zločinca koji su se vratili iz Haga,

Foto: Zoran Andonov, Spomenik Neprostenim

pružajući time amnestiju vođama ONA-e i borcima optuženim za organizovanje i sproveđenje otmica i ubistava 12 etničkih Makedonaca (i jednog Bugarina) u okolini Neproštena.

Izneli smo dve tužbe pred sudove za Makedonce koji su oteti tokom sukoba 2001. godine. Jedna je bila građanska tužba protiv države, pod nazivom „Neprošteno“, koja je tražila odštetu za ugrožavanje terorizmom. Ova tužba je okončana 2005. godine, kada su sudovi naredili državi da isplati kompenzaciju porodicama nestalih. Takođe smo pokrenuli krivični postupak za slučaj „Neprošteno“ i za drugi slučaj „ONA vođstvo“, sa ciljem da osobe odgovorne za ratne zločine protiv civila izvedemo pred sud. Ovi slučajevi su bili namenjeni za Hag, ali su vraćeni u Makedoniju. U skladu sa autentičnim tumačenjem člana 1. Zakona o amnestiji, Skupština Makedonije glasala je da se odbace vraćeni slučajevi ratnih zločina, čime su svi članovi ONA-e bili pomilovani. Međutim, zna se da ratni zločini počinjeni protiv civila nikad ne zastarevaju, što znači da ti slučajevi mogu ponovo da se otvore u nekom trenutku u budućnosti, rekao je advokat Vančo Sehtanski, koji je predstavljao porodice na sudu.

Sve Makedonce otete tokom konflikta 2001. godine Sud u Tetovu je 2005. godine zvanično proglašio mrtvим. Nisu samo makedonski civili stradali u konfliktu 2001. godine. Zajednice etničkih Albanaca su takođe imale žrtve i nestanke. Hajredin Halimi iz Skoplja, Sultan Mehmeti iz Struge i Dželil Osmani iz Gostivara se i dalje vode kao nestali, dok su posmrtni ostaci Ibrahima i Zekirije Veliu iz Skoplja i Islama Veliua iz Struge pronađeni na nekoliko lokacija 2004. godine. Telo Bugarina Radoslava Baleva je takođe pronađeno 2004. godine. U početku su porodice otetih Albanaca i otetih Makedonaca radile zajedno kako bi dobile odgovore od vlasti o sudbinama svojih najbližih. Međutim, iz nepoznatih razloga ove porodice su obustavile svoju prvobitnu saradnju, prestale da se javljaju vlastima i nisu dostupne da daju komentar.

Iako je prošlo 18 godina, rane konflikta iz 2001. godine još uvek nisu zarašle. Tela osmorice otetih Makedonaca još uvek nisu pronađena, a ostaje nejasno i zašto je sedam Albanaca ubijeno. I Makedonci i Albanci nastavljaju da tuguju za svojim najmilijim.

Zoran Andonov je novinar i dopisnik iz Tetova. Njegova tridesetogodišnja karijera uključuje rad za novine „Večer“ i „Dnevnik“, TV stanice Kanal 5 i MTV, te, trenutno, web portal Sakam da kažem, open-source platforma. Andonov je takođe fotograf, a imao je i više samostalnih i grupnih izložbi.

Foto: RTS, Kuća Raska

ŽMURKE

JELENA GRUJIĆ ZINDOVIĆ

Poslednjih nekoliko godina govor se da je preostali broj nestalih lica u vreme ratova za dezintegraciju SFRJ između 10.000 i 12.000¹ ljudi – pre desetak godina taj broj bio je oko 14.000 – i evo, do danas, koliko mi je poznato, nije se promenio.

U međuvremenu, namnožila su se brojna međudržavna (regionalna) tela koja se bave ovim problemom, dok je Međunarodna komisija za nestala lica – koja jeste obavila najveći deo posla nakon ovdašnjeg rata i doprinela rešavanju najvećeg broja slučajeva nestalih do sada zabeleženih u modernoj istoriji – poslednjih godina više fokusirana na rad izvan regionala². Drugim rečima, iako je po podacima, sa kojima se više ili manje slažu sve bivše republike SFRJ, rešeno

nešto malo više od 70% slučajeva nestalih³, ovaj problem sada je prepušten vlastima u regionu. (Lično govoreći, to zvuči kao jeziv zaplet horor filma.)

Sve regionalne države (koje imaju problem sa nestalima) ističu više ili manje iste prepreke završetku tog procesa. Istine radi, nije mi poznato da je ikada i jedan oružani sukob završen pronalaskom svih nestalih. Ali, ovo je 2019. godina, i želim da verujem da je dalji napredak moguć.

Kao ključni problemi ističu se pronađazak grobnica, identifikacija stradalih i – otkad su „posao“ preuzele državne komisije – „razmena informacija o lokacijama od zajedničkog interesa, ali i pretraga domaćih i međunarodnih arhiva u

1 Bomberger, K (2018). “It’s Not Too Late to Find Wartime Missing Persons.” Balkan Insight. <https://balkaninsight.com/>

2 ICMP. “Berlin Process Poznan Meeting: Missing Persons Group Maintains Effort To Account for Those Still Missing from Former Yugoslavia” ICMP Press Release, 4 Jul. 2019. <https://www.icmp.int/>

3 Bomberger, K (2018). “It’s Not Too Late to Find Wartime Missing Persons.” Balkan Insight.

cilju pribavljanja novih informacija“ (vidi npr. saopštenje Komisije za nestala lica Vlade Republike Srbije od 7. juna 2019). Govori se o mrtvačnicama u Zagrebu, Sarajevu, Tuzli, Prištini, a sigurna sam i u Beogradu, u kojima godinama leže pohranjena tela koja iz različitih razloga ne mogu biti identifikovana. Reč je o više stotina tela, o zastrašujuće velikom broju tela koja su tu, dostupna, i čekaju svoje. Objasnjenja za nerešavanje njihove identifikacije su različita – nedostatak uporedivog DNK, recimo (ima još dosta toga, ali otišla bih u forenziku, za koju ovde nemam prostora).

Kada sam pre nekoliko godina svim nadležnim ustanovama u regionu zatražila objašnjenja, pozivajući se na Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, osim „uobičajenih“ problema, u gotovo svim zemljama kao jedan od ključnih faktora naveden je „nedostak kapaciteta“ i nedostatak „sredstava“, kako to vole da kažu nadležni.

Iskreno, najviše me je zapanjila činjenica da je u Bosni i Hercegovini u tom trenutku bilo mapirano preko stotinu masovnih grobnica, za čije iskopavanje „nije bilo para“. Baš kao i u Hrvatskoj, koja je vrlo pedantno, po svim pravilima Međunarodnog humanitarnog prava, obeležila i grobnice (ili grobna mesta, zavisno od slučaja), i fotografisala ubijene pre sahranjivanja. Možemo da se kladimo da su preostale neiskopane a obeležene grobnice one sa ubijenima srpske nacionalnosti. Hrvatska nikada nije krila da je prioritet od rata naovamo bio iskopavanje grobnica sa ubijenim građanima hrvatske nacionalnosti. No, tu dolazimo do ključnog problema sa stanovišta Srbije, odnosno odgovornosti nadležnih srpskih institucija. Bori li se iko iz Srbije zaista da se iskopaju i identifikuju ti ljudi? Ali, odnos Srbije prema svojim žrtvama je za poseban esej.

Sasvim mala digresija – u Srbiji, „glavni čovek“ nadležan za rešavanje pitanja nestalih lica je Veljko Odalović. On je od 1987. godine službovaо na Kosovu, a od 1997. do 2001. godine bio načelnik Kosovskog okruga (kako se to nekada zvalo). Avgusta 2011. radila sam intervju sa njim za nedeljnik NIN, i tada je najavio da će „septembar biti jako važan mesec za nestale“, budući da se priprema ispitivanje targetiranih lokacija. Nekoliko meseci kasnije – a to je iznova i iznova bio već viđen film za nas koji pratimo tu oblast – objavljeno je da je prekopano i nebo i zemlja i da ništa nije pronađeno.

U pomenutom intervjuu rekao je da je, što se Srbije tiče, rešeno sve vezano za zahteve Hrvatske. Hrvatska u svim susretima sa zvaničnicima i dalje navodi, kao drugi ili treći uslov rešavanja otvorenih pitanja regionalnih odnosa dve zemlje, rešavanje pitanja nestalih – do dan-danas.

Šta se desilo nekoliko godina kasnije? Nakon što je Odalović nekoliko puta objavio da je prekopano sve što se moglo prekopati, a koliko se sećam u nekoliko navrata o tome govorio kao o lažnim vestima, 2013. godine pronađena je grobnica ispod temelja jedne bizarre kuće, sazidane tačno iznad grobnice sa oko 250 tela. Kuća, netipična za Raški okrug, poluzavršena ali „pod krovom“, nenastanjena, sasvim je očigledno bila napravljena da prikrije tragove. Zahtevi prištinskih vlasti da se preispita Rudnica u Raškoj stajali su na Odalovićevom stolu od 2004. godine.

A Hrvatska? Da to neko želi, masovne grobnice na kojima insistira, pre svega one naokolo Osijeka i Vukovara, lako bi mogle biti otkrivene. U Srbiji sasvim slobodno žive oficiri, generali i inni, koji znaju gde se one nalaze. Neki su kao zaštićeni svedoci govorili pred Haškim tribunalom, doduše samo o sistemu hapšenja i ubijanja, ali ne i o mestima ukopa. Vlasti, pogotovo srpska „duboka država“, jako dobro znaju gde su i šta rade oni koji mogu da ih pokažu prstom na mapi.

Nema prostora za otvaranje takođe izuzetno važnog pitanja o matičnim knjigama, koje je listom sa svih „izgubljenih“ teritorija sa sobom odnosila srpska vojska. Nakon godina i godina Odalovićevog negiranja – čovek je profesionalac, radi ono za što je plaćen – predsednik Srbije Aleksandar Vučić vratio je matične knjige, odnete iz Dvora na Uni, prilikom posete Hrvatskoj 2018. U Dvoru na Uni stradalo je jako puno građana Hrvatske, srpske nacionalnosti.

Jelena Grujić Zindović je osnivačica organizacije „Kardan“, koja se bavi negovanjem kulture sećanja kroz umetnost, medije i nauku.

„NOVO VREME“

ZA NESTALE ŽRTVE

SA KOSOVA

MILICA KOSTIĆ

Dvadeset godina od završetka rata na Kosovu, više od 1.600 ljudi se još uvek vodi kao nestalo. Među njima je preko 1.100 Albanaca i oko 450 Srbaca, kao i preko 100 žrtava bošnjačke i romske nacionalnosti. Danas ključnu prepreku za rešavanje njihovih sudsudina predstavlja odsustvo političke volje da se utvrdi i obelodani istina o politikama i državnim akcijama koje su dovele do prisilnih nestanaka hiljada civila.

U nameri da opstruira istragu Haškog tribunala, rukovodstvo Republike Srbije je u martu 1999. godine izdalo nalog da se uklone dokazi o masovnim ubistvima albanskih civila tokom rata na Kosovu. Rezultat te operacije su četiri, do danas otkrivene, masovne grobnice na teritoriji Srbije, sa skoro 1.000 tela kosovskih Albanaca.

Policajčićka istraga iz 2001. godine predstavlja najočigledniji primer kako se, sa adekvatnim preduslovima, može sprovesti uspešna potraga za nestalima. Naime, za svega mesec dana otkrivene su tri masovne grobnice – u Batajnici, Petrovom Selu i kod jezera Perućac – sa telima oko 900 albanskih civila sa Kosova. Od tada pa do danas, u Srbiji je otkrivena samo još jedna masovna grobnica sa nešto više od 50 tela – ona u Rudnici kod Raške, 2010. godine.

Zašto je istraga 2001. godine bila tako efikasnija? Zato što je postojala politička volja da se po prošlosti i doslovno kopa. Radna grupa, koja je tada osnovana unutar MUP-a, ispitala je tokom istrage prave ljude – one u svojim redovima. Iz danas dostupnih izjava policajaca umešanih u premeštanje tela jasno je da su im tada, tokom istrage u proleće 2001. godine, postavljena prava pitanja na koja su oni, svesni da je nastupilo novo vreme, odgovarali iskreno. Na osnovu rezultata te istrage danas imamo informacije o tome ko je na Kosovu pripremio leševe za transport, ko ih je prevezao, ko dočekao, ko pokopao i, ono najvažnije, ko je celom organizacijom upravljao.

Tadašnje „novo vreme“ je danas prošlo. Danas se u državnim institucijama nalaze protagonisti ratnohuškačkih politika 1990-ih godina, a odnedavno i

zločinci odgovorni za ubistva albanskih civila i skrivanje njihovih tela u masovnim grobnicama. Pod njihovom kontrolom su i mediji – danas se masovne grobnice, na primer one u Batajnici, u međim strim medijima nazivaju „navodnim“.

Ekshumacija masovne grobnice u Rudnici je ilustracija politike novog vremena. Kada je otkrivena (na osnovu dojave EULEX-a, a ne na osnovu sopstvene istrage), nadležni su tela ekshumirali, identifikovali i poslali porodicama, bez otvaranja istrage o tome ko je odgovoran za njihovu smrt i pokopavanje u masovnu grobnicu. Fond za humanitarno pravo je potom utvrdio da su žrtve pronađene u Rudnici ubijene u četiri različita zločina u oblasti Drenice, te da je oblast Drenice kontrolisala i sprovodila operacije na mestima i u vreme počinjenih zločina 37. brigada VJ, na čijem je čelu bio kasniji načelnik Generalštaba Vojske Srbije Ljubiša Diković. U zaštitu generala Dikovića je potom stao celokupni „establišment“ – političari na vlasti, uključujući tadašnjeg Predsednika, vojska, Tužilaštvo za ratne zločine, mediji.

Postoji velika verovatnoća da se barem deo preostalih 1.000 nestalih albanskih žrtava nalazi u još uvek neotkrivenim masovnim grobnicama u Srbiji. Štaviše, može se pretpostaviti da se preostale tajne grobnice takođe nalaze unutar ili u blizini vojnih i policijskih objekata, kao što je bio slučaj sa većinom do danas pronađenih. Državni organi, međutim, sistemski blokiraju svaki napor da se te i druge žrtve pronađu, pre svega kroz sprečavanje uvida u sadržaj arhiva vojske i

policije o „asanacijama terena“ i neprocesuiranje odgovornih za ratne zločine.

Nestale srpske žrtve sa Kosova predstavljaju kolateralnu štetu državne politike kojoj je prioritet zaštita pojedinaca i državnih struktura odgovornih za zločine nauštrb prava žrtava, makar i srpskih. Posledica prekograničnog karaktera sukoba u bivšoj Jugoslaviji je da uspešnost inicijative potrage za nestalima zahteva saradnju država, budući da su informacije, pa i same žrtve, na teritoriji različitih država. Stoga, država koja, poput Srbije, nije zainteresovana da traži „tuđe“ žrtve ne može očekivati reciprocitet u potrazi za „svojim“ žrtvama.

Izvesno je da napredak u potrazi za preostalim nestalim žrtvama albanske, ali i srpske nacionalnosti, nećemo videti dok za to ne bude postojala politička volja. Ako se to ikada desi, ako vidimo posvećenu istragu o traženju tela i rezultate u vidu otkrivanja novih grobnica, biće to jasan znak da je Srbija zaista reformisala vojne, policijske, sudske i političke strukture i da je kao takva vrlo blizu ulaska u Evropsku uniju. Do tada ćemo na televiziji gledati dočeke ratnih zločinaca osuđenih u Hagu, upravo onih koji su odgovorni za ubistva albanskih civila i premeštanje njihovih tela sa Kosova u Srbiju.

Milica Kostić je bivša direktorka pravnog programa Fonda za humanitarno pravo. Ona je danas programski direktor za tranzicionu pravdu u International Coalition of Sites of Conscience.

VESTI I NOVOSTI

KOSOVO

Marš za nestale osobe „Koliko još godina treba da čekamo?“, 30. avgust 2019, Priština

Na Svetski dan nestalih Inicijativa mladih za ljudska prava na Kosovu (YIHR KS) organizovala je javni protestni marš kroz centar Prištine. Počevši od spomenika „Newborn“, koji su aktivisti pokrili crnim platnom, učesnici protesta marširali su ka zgradi Vlade Kosova noseći transparente sa imenima nestalih i zahtevajući odgovor na pitanje „Koliko još godina treba da čekamo?“. Također su pozivali Vladu Kosova da pokaže posvećenost nestalim osobama i da to pitanje stavi na prvo mesto dnevnog reda bilateralnih pregovora.

Foto: Soraja Zagic, Izložba „Mir sa ženskim licem“

SEVERNA MAKEDONIJA

Međunarodni festival filmske kamere „Braća Manaki“, 14 – 21. septembar 2019, Bitolj

Međunarodni festival filmske kamere „Braća Manaki“ je 2019. godine proslavio 40 godina postojanja. Prvi i najstariji filmski festival za filmsku kameru na svetu osnovan je 1979. godine u čast braće Yanakija i Miltona Manakija, prvih direktora fotografije sa Balkana. Ovaj festival se održava svake godine u Bitolju, Severna Makedonija, mestu rođenja ove braće.

vodile kampanje u borbi za solidarnost i jednakost. Time se daje prostor važnim ženskim glasovima u narativima o ratu i miru u BiH, koji su etnocentrični i dominirani muškarcima. Preuzmite katalog izložbe: www.dwp-balkan.org ili sa QR kodom:

BOSNA I HERCEGOVINA

Izložba „Mir sa ženskim licem“, 3 – 31. juli 2019, Banja Luka

Izložba „Mir sa ženskim licem“ otvorena je u julu 2019. godine u Centru za mlade u Banjoj Luci. Kasnije je prenesena u Tuzlu, a postoje planovi da izložba gostuje u gradovima širom Bosne i Hercegovine (BiH). Ova saradnja između ženskog mirovnog pokreta „Mir sa ženskim licem“ i forumZFD-a BiH ima za cilj da integrise ženske perspektive u proces suočavanja sa prošlošću i izgradnje mira u BiH. Dvadeset žena svih godina, različitih profila i delova BiH bile su izabrane da podele svoje priče tokom i nakon rata: žene koje su preživele silovanje, nasilje u porodici, izgubile članove porodice, spasile svoje komšije i strance, aktivistkinje koje su

Program „Suočavanje sa prošlošću“ na Sarajevo Film Festivalu, 17 – 20. avgust 2019, Sarajevo

Program suočavanja sa prošlošću na Sarajevo Film Festivalu ima za cilj da otvorí iskrene diskusije o sukobima u bivšoj Jugoslaviji i bolnoj skorijoj prošlosti, kao preduslovu za bavljenje problemima danas koji proističu iz ratova i nastavljaju da opterećuju naša društva. ForumZFD BiH je više godina sarađivao sa ovim programom, i 2019. godine je pozvao „Challenge History“ partnere Muzej ratnog djetinjstva i United World College u Mostaru (UWC Mostar), da podrže pet „Challenge History“ alumnista da učestvuju u ovom programu. Učesnici su pisali o svojim utiscima i iskustvima na programu i podelili svoje priče na sajtu forumZFD o suočavanju sa prošlošću: www.dwp-balkan.org.

IMPRESUM

GLAVNA I ODGOVORNA

UREDNIČKA:

Vanessa Robinson-Conlon

UREDNIČKI TIM:

Vjera Ruljić, Sunita Dautbegović-Bošnjaković, Martin Filipovski, Vjollca Islami Hajrullahu, Nehari Sharri

AUTORI:

Arsim Gerdžaliu, Dea Dedi, Edin Ramulić, Eldar Jahić, Jelena Grujić Zindović, Milica Kostić, Zoran Andonov

PRELOM:

Envinion

PREVOD:

LBG Communications (albanski),
Luna Đorđević (BHS), Martina Kimovska (makedonski)

LEKTURA I KOREKTURA:

LBG Communications (albanski),
Zinaida Lakić (BHS), Zanet Ristoska (makedonski), Aubrey Hamilton (engleski)

MJESTO OBJAVE:

Keln

Za više članaka i informacija o temi suočavanja s prošlošću posjetite našu web stranicu:

www.dwp-balkan.org

Časopis Balkan.Perspectives objavljuje forumZFD.

Balkan.Perspectives je regionalni časopis fokusiran na suočavanje s prošlošću na Zapadnom Balkanu. Izdaje ga Forum Ziviler Friedensdienst (forumZFD) na četiri jezika, a proizvod je saradnje između Bosne i Hercegovine, Kosova, Severne Makedonije i Srbije. Časopis pruža prostor za mnoštvo perspektiva o suočavanju s prošlošću širom regiona. Nudeći širok spektar pristupa, naš je cilj da dovedemo u pitanje stereotipne i etnocentrične narative i da podstaknemo kritičko mišljenje i širu debatu o ovim temama, kao i da ojačamo konstruktivne pristupe suočavanju sa skorijom prošlošću.

forumZFD sarađuje s lokalnim akterima u podržavanju osetljivog diskursa o konfliktima i temama vezanim za skoriju prošlost. Balkan.Perspectives i forumZFD imaju regionalni sajt o suočavanju s prošlošću (www.dwp-balkan.org) koji služi kao platforma za lokalne aktere da predstave svoje aktivnosti i za isticanje alternativnih pristupa memorijalizaciji.

forumZFD je priznata organizacija nemačke Civilne mirovne službe, osnovana 1996. godine sa ciljem da trenira međunarodne i lokalne mirovne stručnjake da rade u postkonfliktnim regionima uz lokalne partnere u pravcu promovisanja mirne koegzistencije i nenasilnog rešavanja sukoba. Program na Zapadnom Balkanu je usmeren na suočavanje s prošlošću, kulturom sećanja i na uspostavljanje dijaloga među sukobljenim stranama. Ovaj program uključuje edukaciju o miru, podršku civilnom društvu, jačanju medijskih kapaciteta, kao i druge aktivnosti koje promovišu širi javni diskurs o skorijoj prošlosti.

Strateški partner na Zapadnom Balkanu je Pax Christi iz biskupije Aachen u Nemačkoj. Ovaj program finansira Ministarstvo za ekonomsku saradnju i razvoj Savezne Republike Nemačke (BMZ).

IZJAVA ODGOVORNOSTI

Balkan.Perspectives je nastao kao regionalna platforma za konstruktivne debate o suočavanju s prošlošću. Stanovišta ispoljena u ovom časopisu pripadaju autorima i ne reflektuju stanovišta forumZFD-a, urednika ili partnera. Izdavači pažljivo proveravaju linkove objavljene u ovom časopisu, nisu odgovorni za sadržaj eksternih sajtova.

Kopiranje i redistribucija ovog materijala u štampanoj ili elektronskoj formi je privatljivo ukoliko tekst nije izmenjen i ukoliko je uključen adekvatan citat. Bez potrebe nadoknade.

Za onlajn verziju i više članaka o suočavanju s prošlošću posetite naš sajt: [www.dwp-balkan.org!](http://www.dwp-balkan.org)

Forum Civil Peace Service |
Forum Ziviler Friedensdienst e. V. (forumZFD)

○ **Ured na Kosovu:**
Sejadi Kryeziu 16 - Pejton
10000 Priština

○ **Ured u BiH:**
Branilaca Sarajeva 19 B
71000 Sarajevo

○ **Ured u Srbiji:**
Resavska 16a
11000 Beograd

○ **Ured u Sjevernoj Makedoniji:**
Naum Naumovski Borche 88a
1000 Skopje